

Comparative Study of Social Capital of Students and Students

Yavar Eivazy*

Syed Morteza Mirtbar**

Abstract

Considering the irreplaceable importance of students in the social and political developments of Iran's contemporary history and, on the other hand, the multifaceted role of social capital in the stability and development of society, the present research was conducted with the aim of measuring the amount of social capital among two groups of students and seminaries. The research method was a survey, during which 620 students were selected and studied using random sampling. The findings show that the average amount of social capital among all respondents is low and also, this average is higher among students than students. The dimension of social participation is the only dimension of social capital in which no significant difference has been observed between the two mentioned groups. About 70 percent of the participants - both students and students - have a reason to protest (against the power structure); That is, this group of respondents are willing to participate in protest campaigns if peaceful mechanisms are implemented. Strengthening political efficiency, strengthening the discourse of maximum absorption along with laying the groundwork for strengthening democratic and participatory platforms is one of the most important strategic prescriptions.

Keywords: social capital, student, student, social participation, efficiency.

---

* Doctor of Sociology and Researcher of Mabana Research Center (corresponding author)
ya.eivazy@chmail.ir

** Ph.D. in comparative studies of religions and director of the Islamic World Studies Department of Urwa-ul-Waghti Institute and researcher at Mabna Research Center. smmb_110@yahoo.com

بررسی مقایسه‌ای سرمایه اجتماعی دانشجویان و طلاب

یاور عیوضی*

سیدمرتضی میرتبار**

چکیده

باتوجه به اهمیت بی‌بدیل دانشجویان و طلاب در تحولات اجتماعی سیاسی تاریخ معاصر ایران و از سوی دیگر، نقش چندوجهی سرمایه اجتماعی در ثبات و توسعه جامعه، پژوهش حاضر با هدف سنجش میزان سرمایه اجتماعی در بین دو گروه دانشجویی و حوزوی انجام شده است. روش تحقیق از نوع پیمایشی بوده که طی آن ۶۲۰ نفر از دانشجویان و طلبه‌ها با استفاده از نمونه‌گیری تصادفی انتخاب و مطالعه شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد میانگین میزان سرمایه اجتماعی نزد کل پاسخگویان سطح پایینی دارد و همچنین، این میانگین در بین طلبه‌ها بیشتر از دانشجویان است. بُعد مشارکت اجتماعی تنها بُعدی از سرمایه اجتماعی است که تفاوت معناداری بین دو گروه یادشده مشاهده نشده است. حدود ۷۰ درصد مشارکت‌کنندگان - اعم از طلاب و دانشجویان - برای خویش دلیل اعتراض (علیه ساختار قدرت) دارند؛ یعنی این دسته از پاسخگویان مایل به مشارکت در پیش‌های اعتراضی در صورت تعمیم سازوکارهای مسالمت‌آمیز هستند. تقویت کارآمدی‌های سیاسی، تقویت گفت‌وگو با حاکمیت به همراه زمینه‌سازی برای تقویت بسترهای دموکراتیک و مشارکت‌طلبانه از مهم‌ترین تجویزهای راهبردی می‌باشد.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، دانشجوی، طلبه، مشارکت اجتماعی، کارآمدی.

بیان مسئله

سرمایه فیزیکی به واسطه تغییراتی که در فیزیک و منابع طبیعی ایجاد می‌شود، موجد و تسهیل‌گر تولید می‌شود. سرمایه انسانی نیز به واسطه ایجاد تغییرات مثبت در افراد با هدف تجهیز آنها به مهارت‌ها و توانایی‌ها ایجاد می‌شود. این در حالی است که می‌توان نوع سومی از سرمایه را هم شناسایی کرد که امروزه از آن تحت عنوان سرمایه اجتماعی یاد می‌شود. «سرمایه اجتماعی» به مثابه یکی از کلیدی‌ترین مفاهیم علوم اجتماعی و تشکیل‌دهنده یکی از بنیان‌های فرهنگی جوامع نوین در کنار عناصری مانند عقلانیت و حاکمیت قانون، در میان اندیشمندان علوم اجتماعی جایگاه ویژه‌ای دارد.

به‌دیگرسخن، «سرمایه اجتماعی» به‌عنوان جوهر و بنیان جامعه نوین از طریق فرایند ایجاد ارتباط و اعتماد در شبکه‌های ارتباطی در جامعه فردگرای نوین مانع ذره‌ای شدن جامعه، از خودبیگانگی و رشد فزاینده انحرافات اجتماعی شده و از طریق ایجاد ارتباط در میان افراد، کنش را تسهیل می‌بخشد (تاج‌بخش، ۱۳۸۴، ص ۵۰) و حتی بسیاری آن را مؤلفه توسعه جامعه و شاخص بسیار مهم سنجش فرهنگ مدنی یک اجتماع عنوان می‌کنند (Stern & Adams, 2010, p. 21) و به‌نوعی لازمه گروه‌های اجتماعی و شکل‌گیری یا تقویت هویت‌ها و ارزش‌های جامعه است.

گرچه مفهوم سرمایه اجتماعی در ابتدا برای بیان سنخ خاصی از سرمایه در عرض دیگر سرمایه‌ها در اندیشه متفکران نخستین آن مطرح بود - که ظرف و بستر تجلی و نمود آن حوزه و فضای اجتماعی در سطح خرد، میانه و کلان تلقی می‌شد - ولی دیری نپایید که به سبب کارکرد شگرف آن، در دیگر فضاها نیز مطرح شد. به همین دلیل، در دو دهه اخیر، مفهوم سرمایه اجتماعی نه تنها در منظومه‌های معرفتی اقتصاد و دانش سیاسی مطرح شده، بلکه در کانون توجه کسانی قرار گرفته است که درباره مسائل راهبردی و توسعه به اندیشه و تأمل می‌پردازند؛ زیرا سرمایه اجتماعی شرط لازم - اما نه کافی - برای نتیجه‌بخشی سرمایه‌ها و سیاست‌های اقتصادی، سیاسی و توسعه‌ای است و بدون آن، راه به جایی نخواهد برد.

در دیدگاه‌های سنتی، سرمایه فیزیکی و نیروی انسانی مهم‌ترین نقش را در زمینه توسعه ایفا می‌کردند؛ اما در عصر حاضر برای توسعه، بیشتر از آنچه نیازمند سرمایه فیزیکی و انسانی باشیم به سرمایه اجتماعی نیازمندیم؛ زیرا بدون سرمایه اجتماعی، استفاده از دیگر سرمایه‌ها به‌طور بهینه انجام نخواهد شد (امیری و همکاران، ۱۳۹۹: ص ۹۰). به‌واسطه چنین خصلتی، صاحب‌نظران این مفهوم را در واقع، پل ارتباطی مهم بین اقتصاد، جامعه‌شناسی و علوم سیاسی عنوان می‌کنند تا با

نگرشی جدیدتر به بررسی ارزش‌های اجتماعی، به‌ویژه ارزش ارتباطات مردمی در تحقق اهداف نگریده شده.

از این نقطه نظر، سرمایه اجتماعی پیش شرط و ملازم سرمایه فیزیکی و انسانی تلقی می‌شود. با توجه به اینکه دانشجویان و طلبه‌ها به‌عنوان دو نیروی مهم اثرگذار در سیاست‌های توسعه‌ای و کارآمدی نهادها تلقی می‌شوند؛ زیرا دانشگاه‌ها (و به‌دنبال آن حوزه‌های علمیه)، صرفاً در بعد آموزش و تربیت نیروی انسانی ایفای نقش نمی‌کنند؛ بلکه از مأموریت‌های آنها تربیت انسان‌هایی حساس به مسائل اجتماعی، محیط‌زیست و متعهد به حفظ اصول و ارزش‌های جامعه است (Collingford, 2004, pp. 250-252). با توجه به چنین جایگاه و اهمیتی که این دو گروه اجتماعی دارند و از سوی دیگر، کارکردهای چندجانبه سرمایه اجتماعی موضوع حاضر را ضرورت می‌بخشد.

بنابراین، آگاهی و اطلاع از میزان سرمایه اجتماعی و دانستن تشابهات و تمایزات این دو گروه اجتماعی می‌تواند به غنای برنامه‌ها و سیاست‌های مرتبط با سرمایه اجتماعی یاری رساند و از سوی دیگر، می‌تواند تصویری به‌نسبت روشن از کم‌وکیف مواجهاتی دانشجویان و روحانیون با نهادهای اجتماعی ارائه دهد. همسو با توضیحات یادشده مهم‌ترین هدف پژوهش مقایسه میزان سرمایه اجتماعی در بین دو گروه دانشجویی و طلبگی است؛ از این رو مقاله حاضر سعی دارد به این پرسش‌های مهم پاسخ دهد که سرمایه اجتماعی در میان طلاب و دانشجویان به چه میزان است؟ و چه تفاوت‌هایی میان این دو گروه اجتماعی وجود دارد؟

از جمله فرضیه‌هایی که در این بحث مطرح است، امکان شناخت و تأثیرگذاری سبک زندگی اسلامی یا مدل زیستی این دو گروه اجتماعی و تأثیرگذار بر خروجی‌های سرمایه اجتماعی است که مبحثی قابل تأمل و بررسی است؛ زیرا سبک زندگی بر تعاملات و روابط میان افراد جامعه متکی است و بدین ترتیب، می‌توان گفت که این دو رابطه مستقیمی با یکدیگر دارند (عربی و سلیمان‌پور عمران، ۱۳۹۶، ص ۶۱).

پیشینه پژوهش

به‌واسطه اهمیت مسئله سرمایه اجتماعی، در ایران از اواخر دهه ۱۳۷۰ شمسی به تدریج فضای سنجش سرمایه اجتماعی شکل گرفت. در این راستا در ماده (۹۸) قانون برنامه چهارم توسعه مصوب ۱۳۹۳ بر اجرای ادواری پیمایش‌های ملی سرمایه اجتماعی تأکید شده است. افزون‌براین، طبق ماده (۸۰) برنامه ششم توسعه (۱۳۹۶)، سازمان امور اجتماعی موظف شده است سالیانه

اطلس آسیب‌های اجتماعی و سرمایه اجتماعی را براساس شاخص‌های سلامت اجتماعی در کشور تدوین کند. از این رو، نهادهای مختلف درباره سرمایه اجتماعی پیمایش‌هایی انجام داده‌اند. در جدول ۱ پیمایش‌های صورت گرفته درباره نظام سیاسی در سال‌های مختلف فهرست می‌شود.

جدول ۱: پیمایش‌های صورت گرفته درباره نظام سیاسی در سال‌های مختلف

عنوان پیمایش	سال	تعداد نمونه	سازمان اجراکننده
ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان	موج اول (۱۳۷۹)	۱۶۸۲۴	پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
	موج دوم (۱۳۸۲)	۴۵۸۱	پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
	موج سوم (۱۳۹۴)	۱۴۹۰۶	پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات با همکاری مرکز رصد اجتماعی وزارت کشور
سرمایه اجتماعی کشور	موج اول (۱۳۸۳)	۱۳۸۴۳	وزارت کشور
	۱۳۸۶	۱۲۰۰۰	سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی
	موج دوم (۱۳۹۳)	۱۴۲۰۰	شورای اجتماعی کشور، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
	موج سوم (۱۳۹۷)	۱۵۲۰۰	شورای اجتماعی کشور، سازمان امور اجتماعی، مرکز ملی رصد اجتماعی
فرهنگ سیاسی مردم ایران	موج اول (۱۳۸۴)	۴۶۱۰	مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا)
	موج دوم (۱۳۹۷)	۴۸۹۰	ایسپا، مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

بررسی روند این پیمایش‌ها بیانگر نزولی بودن سرمایه اجتماعی در بیشتر مؤلفه‌ها و شاخص‌های آن در کشور است. به‌عنوان مثال، در رصد اجتماعی وزارت کشور سال ۹۴، نزدیک به ۶۵ درصد، موفقیت نظام را در حل مشکلات کشور کم یا خیلی کم می‌دانند و اعتماد به مسئولان نیز روند نامطلوبی را طی می‌کند. رضایتمندی نیز نشان‌گر غلبه ارزیابی منفی است (میرتبار و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۲۱۱-۲۱۶). البته باید توجه داشت که در این پیمایش‌های ملی، دانشجویان و طلاب را ذیل محصل آورده و تمایزی میان آنها داده نشده است که این امر دستیابی به روند مقایسه‌ای میان آنها را با چالش مواجه می‌کند.

افزون‌براین تحقیقات، نتایج پژوهش شیانی و انصاری (۱۳۹۳) با بررسی شاخص‌های موردنظر آنها از سرمایه اجتماعی دانشجویان نشان می‌دهد حدود یک‌پنجم دانشجویان از سرمایه

اجتماعی بالایی برخوردارند و در مجموع، دانشجویان از سرمایه اجتماعی نسبتاً پایینی برخوردارند؛ اما تحقیق آقامیرزایی محلی و همکاران (۱۳۹۷) بیانگر در حد متوسط بودن سرمایه اجتماعی دانشجویان دارد و تحقیق جهانگیری و همکاران (۱۳۹۵) گویای آن است که سرمایه اجتماعی دانشجویان در بعد مدارای سیاسی، بالاتر از متوسط است.

درواقع، پژوهش‌های پیمایشی متعددی در این باره انجام شده که البته تاکنون تحقیق مقایسه‌ای میان دانشجویان و طلاب در موضوع سرمایه اجتماعی انجام نشده است و به نوعی باید گفت: در بررسی وضعیت طلاب در مسئله سرمایه اجتماعی دچار خلأ تحقیقاتی هستیم؛ اما به نظر می‌رسد در میان طلاب نیز سرمایه اجتماعی بالایی نداشته باشیم؛ همان‌طور که حجت‌الاسلام حاج‌علی اکبری به آن اشاره نموده و می‌گوید: «مجموعه مطالعات انجام شده به اضافه مشاهدات میدانی حکایت از این دارد که سرمایه اجتماعی روحانیون دچار آسیب‌های قابل توجهی شده که اصلاح این مسئله نیازمند تدابیر راهبردی است» (وبگاه خبری شفقنا، ۱۴۰۰، کدخبر: ۱۲۹۷۵۵۳).

البته بررسی پیشینه پژوهش در این موضوع جهت ارائه روند کمی مسئله با چالش‌های دیگری نیز مواجه است. نتایج بررسی منابع موجود در این باره بیانگر آن است که مؤلفه‌ها و شاخص‌های متعددی برای سنجش سرمایه اجتماعی در تحقیقات داخلی و خارجی ارائه شده است که این مسئله باعث عدم امکان مقایسه نتایج تحقیقات با یکدیگر شده است؛ هرچند که عمده تحقیقات در خصوص سرمایه اجتماعی متکی به آمارها و پیمایش‌های ملی است که در جدول ۱ بیان شد. با وجود این، به‌طور کلی، می‌توان گفت که از جمع‌بندی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در سه سطح کلان و میانی و خرد و تجمیع آمارهای این سه سطح، می‌توان میزان سرمایه اجتماعی کشور را متوسط ارزیابی کرد که عبارت است از: ۳۹/۷ درصد کم و خیلی کم، ۶۳/۷ درصد متوسط و ۶ درصد زیاد و خیلی زیاد (میرتبار و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۲۲۱).

مبانی نظری

سرمایه اجتماعی بدون تردید امروزه به یکی از پرکاربردترین کلیدواژه‌های مطالعات حوزه علوم اجتماعی تبدیل شده است. با اینکه این مفهوم قدیمی است، اما تنها اصطلاحی است که اخیراً به خوبی ابداع شده است (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۶۹). جین جاکوب^۱ در کتاب «مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی» سرمایه اجتماعی را شبکه‌های اجتماعی فشرده‌ای می‌داند که در محدوده‌های قدیمی شهری در ارتباط با حفظ نظافت، نبود جرم و جنایت خیابانی و دیگر

1. Jane Jacobs

تصمیمات در مورد بهبود کیفیت زندگی در مقایسه با عوامل نهادهای رسمی مانند نیروی حفاظتی پلیس و نیروی انتظامی، مسئولیت بیشتری از خود نشان می‌دهند.

بورديو^۱ سرمایه اجتماعی را از دیگر انواع سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی و نمادین متمایز می‌کند و برای آن خصلتی ساختاری و معاملاتی تعیین می‌کند. وی سرمایه اجتماعی را شبکه بادوام، از روابط کم‌وبیش نهادینه شده و تعهدات آن از جمله اعتماد متقابل می‌داند که به‌عنوان منابعی بالفعل یا بالقوه موجب تسهیل کنش‌های فردی یا جمعی می‌شود (موسوی و شیانی، ۱۳۹۴، ص ۳۷). از نظر جیمز کلمن^۲، سرمایه اجتماعی شامل یک چارچوب اجتماعی - ساختاری است که موجب تسهیل روابط میان افراد درون این چارچوب می‌شود؛ به‌گونه‌ای که فقدان آن ممکن است در دستیابی به هدف معین هزینه بیشتری به افراد آن جامعه تحمیل کند. (موسوی و شیانی، ۱۳۹۴، ص ۴۷).

پاتنام^۳ در یک طبقه‌بندی سرمایه اجتماعی محدود را در مقابل اتصالی مطرح می‌کند. سرمایه اجتماعی محدود، نوعی از سرمایه اجتماعی است که مردمی را که از جهات مهمی مثل قومیت، سن، جنسیت، طبقه‌ی اجتماعی و نظایر آن شبیه هستند، به یکدیگر پیوند می‌دهد. این شکل از سرمایه اجتماعی در گروه‌های همگون دیده می‌شود که می‌تواند به شکل‌گیری هویت انحصاری و تنگ‌نظر بینجامد. در مقابل، سرمایه اجتماعی اتصالی بر شبکه‌های اجتماعی اشاره دارد که افراد غیرمشابه از بخش‌های گوناگون جامعه را به یکدیگر مرتبط می‌کند و می‌تواند هویت‌های باز و فارغ از تعصب را موجب شود. این نوع سرمایه ازسویی هنجارهای تعمیم‌یافته را برمی‌انگیزد و ازسوی دیگر، دستیابی به منابع موجود در شبکه‌های وسیع‌تر و انتشار اطلاعات را ممکن می‌کند.

بنابراین، آثار بیرونی مثبت سرمایه اجتماعی بیشتر در این نوع محتمل است؛ اما سرمایه اجتماعی محدود ضمن اینکه موجب همبستگی در میان اعضای گروه می‌شود و حمایت‌های اجتماعی - روانی مهمی را برای اعضا فراهم می‌کند، ممکن است با ایجاد وفاداری‌های قوی درون‌گروهی موجب ضدیت‌های برون‌گروهی نیز بشود؛ از این رو آثار بیرونی منفی بیشتری احتمال دارد در این نوع سرمایه اجتماعی بروز یابد و اگرچه در بیشتر شرایط هر دو نوع سرمایه می‌توانند تأثیرات قوی و مثبت اجتماعی به دنبال داشته باشند، اما در صورت ضعف سرمایه اتصالی یعنی ضعف ارتباط گروه‌ها و بخش‌های مختلف با یکدیگر انسجام اجتماعی جامعه در معرض خطر بوده و می‌تواند در برخی موارد موجب اضمحلال گسیختگی جامعه شود (توسلی، ۱۳۸۴، ص ۲۲).

1. Pierre Bourdieu

2. Samuel Coleman

3. Putnam

از نظر رابرت پاتنام وجوه گوناگون سرمایه اجتماعی به مفاهیمی چون اعتماد، هنجار، شبکه‌ها و هماهنگی‌ها گره خورده است (۱۳۸۰، ص ۲۸۵).

فوکویاما،^۱ سرمایه اجتماعی را مجموعه معینی از هنجارها، با ارزش‌های غیررسمی تعریف کرده که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میانشان مجاز است در آن سهیم هستند. هنجارهایی که تولید سرمایه‌ی اجتماعی می‌کنند، اساساً باید شامل سجاییی از قبیل صداقت، ادای تعهدات و ارتباطات دو جانبه باشد که در این میان یکی از مهم‌ترین منابع این سرمایه خانواده و ارزش‌های آن در جهان است؛ همان‌طور که فناوری‌های دیجیتال نیز یکی از مهم‌ترین دشمنان ایجاد این سرمایه به شمار می‌آید (افشانی و شیری، ۱۳۹۸، ص ۶۳-۶۵).

فوکویاما مانند پاتنام، هنجارهای مهم یاری را شالوده سرمایه اجتماعی معرفی می‌کند. از نظر «نان‌لین» منابع ارزشمند در اکثر جوامع ثروت، قدرت و پایگاه اجتماعی است و از این رو سرمایه اجتماعی افراد را بر حسب تنوع ویژگی‌های دیگرانی قابل‌سنجش می‌داند که فرد با آنها پیوندهای مستقیم و غیرمستقیم دارد. به‌طور کلی، بررسی نظریه‌های بیان شده و طرح‌های نظری افرادی همچون آدام اسمیت، مارکس، زیمل، دورکیم، توکویل، وبلن و... نشان می‌دهد که عمده آنان در مفاهیمی همچون روابط متقابلاً اجتماعی، همبستگی گروهی، وجود شبکه روابط در دل ساختار اجتماعی، قرارداد متقابل، منافع شخصی و گروهی، مبادله دو جانبه از اجتماعی محلی و... اشتراک دارند که سرمایه اجتماعی نیز به‌نوعی بر روی آن بنیان نهاده شده است (پیران، ۱۳۹۲، ص ۱۳۹-۱۴۰).

با وجود این، ولکاک و نارایان با استفاده از دیدگاه هم‌افزایی برای بررسی جامع‌تر سرمایه اجتماعی آن را در سه محدوده مورد ارزیابی قرار می‌دهند که این ابعاد عبارت‌اند از: ۱. سرمایه اجتماعی محدود یا درون‌گروهی؛ ۲. سرمایه اجتماعی اتصالی یا برون‌گروهی؛ ۳. سرمایه اجتماعی ارتباطی.

۱. سرمایه اجتماعی محدود به پیوندهای اجتماعی اشاره دارد که بر تشابه و صمیمیت استوار هستند. در این بعد از سرمایه اجتماعی بر منافع شخصی محدود مثل پیوندهای خانوادگی همسایگی و پیوندهای دوستی نزدیک تأکید می‌شود؛

۲. سرمایه اجتماعی برون‌گروهی به آن نوع ارتباطاتی اشاره دارد که در میان افراد به‌جای اتکا به نزدیکی‌های شخصی و هویت مشترک، بر علائق مشترک است. نمودهای عمده این بعد از سرمایه اجتماعی را می‌توان در شبکه‌های اجتماعی و عضویت در انجمن‌ها و گروه‌های

1. Fukuyama

غیرمحلی مشاهده کرد. تقویت اتصال با منابع خارجی و تسهیل انتشار اطلاعات دو کارکرد اصلی سرمایه اجتماعی اتصالی هستند؛

۳. سرمایه اجتماعی ارتباطی به‌طوراخص به پیوندهای اجتماعات و افراد با قدرت رسمی اشاره دارد و به‌طوراعم به ارتباطات میان افراد و گروه‌هایی اشاره دارد که در ساختار قدرت موقعیت‌های متفاوتی را اشغال می‌کنند. این نوع پیوندها در ارتباط با اعتماد به حکمرانی و نظام‌های کارشناسی هستند. برخلاف دو نوع قبلی، این نوع سرمایه مصرف بر ارتباطات عمودی اشاره دارد. کارکرد اصلی این نوع سرمایه را باید در دسترسی افراد و گروه‌ها به بخش‌های مختلف دولتی، غیردولتی، تجارت و بازرگانی دید (غفاری و اونق، ۱۳۸۵). پاکستون بیان می‌کند که سرمایه اجتماعی متشکل از دو مؤلفه است. پیوندهای عینی میان افراد و پیوندهای ذهنی میان افراد که باید ویژه، دوجانبه و مورد اعتماد و ملزم احساس مثبت باشد. اما به نظر می‌رسد، سرمایه اجتماعی را باید با کارکردش تعریف کرد؛ کارکردی که به‌وسیله سرمایه اجتماعی مشخص می‌شود و جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی است که کنشگران به‌عنوان منابعی جهت تحقق اهداف و علاقتشان از آنها استفاده می‌کنند (کلمن، ۱۳۷۷، ص ۴۶۲). در واقع، سرمایه اجتماعی را مجموعه سرمایه‌گذاری‌های منابع و شبکه‌هایی می‌دانند که به انسجام اجتماعی، اعتماد و میل به شرکت در فعالیت‌های جامعه منجر می‌شود (رحمانی و امیری، ۱۳۸۶، ص ۲۶).

نظریه‌ها و مفاهیم متعددی در موضوع سرمایه اجتماعی بیان شده که پیران (۱۳۹۲) در کتاب خود تحت عنوان «مبانی مفهومی و نظری سرمایه اجتماعی» ۷۲ مورد از مفاهیم و نظریات مرتبط با سرمایه اجتماعی را بررسی کرده است. به نظر می‌رسد از تحلیل و بررسی عمده نظریات موجود، بتوان مفاهیم و مقولات ذیل را استخراج کرد: (پیران، ۱۳۹۲، ص ۶۶-۶۹)

جدول ۲: مفاهیم و مقولات سرمایه اجتماعی

مقولات	مفاهیم
سرمایه اجتماعی فرابندی اجتماعی	ساختار اجتماعی، شبکه و شبکه‌های اجتماعی، سازمان اجتماعی، نهادها و سازمان‌های داوطلبانه، اجتماع محلی، جامعه مدنی، طبقه اجتماعی، خانواده، واحد همسایگی و بازار
سرمایه اجتماعی، نظم‌بخش پدیده‌های اجتماعی و قاعده‌مندکننده آنان	ارزش‌ها، هنجارهای غیررسمی، قانون، کنترل اجتماعی، چشم‌داشت‌های اجتماعی
سرمایه اجتماعی دارای محمل‌های مشخص بالقوه در جامعه	دوستی، همسایه‌بودن، آشنایان، همکاران، عضویت، شهروندی و شهروندان، جذب و جذب دوسویه، نفوذ، علاقه‌مندی، سرمایه طبیعی یا فیزیکی، سرمایه مالی - اقتصادی، سرمایه انسانی، دارایی و احترام و احترام متقابل، حمایت و حمایت متقابل

پیش شرط‌های ضروری برای وقوع سرمایه اجتماعی	روابط یا کنش‌های اجتماعی، مبادله اجتماعی، بده‌بستان اقتصادی، نیت و قصد خیر، روابط رفت و برگشتی یا دوسویگی، همبستگی و مشارکت، عامل یا کنشگر، اعتماد و فرهنگ اعتماد، مدارا، منابع، فرصت، دسترسی
نتایج و آثار سرمایه اجتماعی	کارایی، مبادله منابع و نفع‌بری، تیمارگری، فایده و نفع جمعی، اطلاعات و مبادله اطلاعات، توسعه اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی - اعتماد، حل مشکلات، افزایش همبستگی و انسجام اجتماعی، افزایش علاقه و پیوند میان فردی، رشد اقتصادی، تضمین منافع
موانع و زیان‌های سرمایه اجتماعی	تبعیض و نابرابری، هزینه و هزینه اجتماعی

چارچوب نظری پژوهش

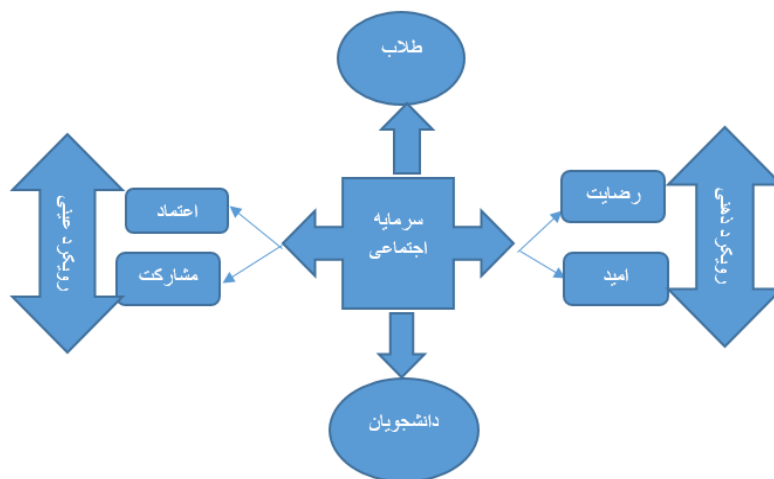
با مرور ادبیات نظری و تجربی مرتبط با موضوع، می‌توان عناصر متشکله سرمایه اجتماعی را در ابعاد چهارگانه زیر صورت‌بندی و ارائه کرد:

الف) اعتماد اجتماعی: اعتماد انتظاری است که از یک جامعه برخوردار از رفتار منظم، دارای روابط صادقانه و مبتنی بر تعاون برمی‌خیزد و جزء جدایی‌ناپذیر تمامی تعاریف سرمایه اجتماعی و نوعی تمایل برای خطرپذیری و ریسک در یک متن اجتماعی است. این خطرپذیری با این اطمینان صورت می‌گیرد که دیگران آن‌گونه که از آنها انتظار می‌رود واکنش نشان می‌دهند و متقابلاً حمایت خود را نشان می‌دهند (روشنفکر و ذکایی، ۱۳۸۵). سنجش کارآمدی و دید مردم نسبت به کارآمدی نظام و مسئولان ذیل این مؤلفه بررسی شده است؛

ب) مشارکت اجتماعی: مشارکت فرایندی است که دربرگیرنده انواع کنش‌های فردی و گروهی به‌منظور دخالت در تعیین سرنوشت خود و جامعه تأثیرگذاران بر تصمیم‌گیری درباره امور عمومی است (محسنی تبریزی، ۱۳۸۱، ص ۱۱۹). قسمت عمده‌ای از مشارکت افراد در شبکه‌های اجتماعی نمود می‌یابد. جزء اساسی سرمایه اجتماعی شبکه کم‌وبیش متراکم و به‌هم پیوسته‌ایی از روابط میان افراد و گروه‌هاست. وجود طیفی از انجمن‌های موازی امکان ارتباط بهتر افراد را با شبکه اجتماعی وسیع فراهم می‌کند. به شرطی که این‌گونه انجمن‌ها هم براساس عضویت داوطلبانه باشد و هم اهداف آن انعطاف‌پذیر و از طریق اجماع افراد تعیین شود. از نظر جامعه‌شناسان عضویت در شبکه‌ها باعث ایجاد سرمایه اجتماعی برای افراد می‌شود و رفاه و آسایش و کیفیت زندگی را برای افراد ایجاد می‌کند. اجتماعاتی که از شبکه‌های اجتماعی و انجمن‌های مدنی زیادی برخوردارند، به‌هنگام مواجهه با فقر و آسیب‌پذیری حل‌وفصل منازعات و بهره‌مندی از فرمت‌های جدید از موضع محکم‌تری برخوردارند. در مقابل فقدان پیوندهای اجتماعی می‌تواند تأثیر معکوس داشته باشد.

ج) امید اجتماعی: امید اجتماعی که در ارتباط تنگاتنگ با دیگر ابعاد سرمایه اجتماعی قابل بررسی است، به معرفت و آگاهی از خود، جایگاه خود در جامعه و ارتباط با کلیت نظام اجتماعی اشاره دارد. براساس این، امید اجتماعی بیش از آنکه یک درک احساسی از وضعیت موجود باشد، نوعی آگاهی و معرفت نسبت به جامعه و ارتباط متقابل فرد و نظام اجتماع است. به تعبیر ترنر پویایی‌های عاطفی در ساختار اجتماعی و فرهنگ حک شده‌اند (Turner, 2007, p. 66). از منظر نگارنده امید اجتماعی اشاره به حالت خوشایندی است که ناشی از چشم‌انداز منظور شده بوده و تخصیص حدی از عمر و دخالت‌ها جهت تحقق آن ضروری می‌باشد.

رضایت اجتماعی: به باور مکینتاش (۲۰۰۱) مفهوم رضایت اجتماعی به احساس خرسندی فرد از زندگی خود و از رابطه با دیگران اشاره دارد (ایمان و جلائیان بخشنده، ۱۳۸۹، ص ۱۶۴). در واقع، رضایت اجتماعی میزان خشنودی و احساس مثبت فرد از زندگی اجتماعی است که موجب پیوستگی و افزایش فعالیت‌های اجتماعی فرد و افزایش همبستگی اجتماعی می‌شود (زکی، ۱۳۸۴، ص ۱۰). بنابراین، ابعاد مختلف رضایت را از جهات مختلف می‌توان سنجد که در پژوهش حاضر حول دو مؤلفه رضایت از زندگی و نشاط اجتماعی تأکید می‌شود. با توجه به اینکه نشاط اجتماعی شاخص پیامدی رضایت اجتماعی می‌باشد (عیوضی و میرتبار، ۱۴۰۱، ص ۳۲)، بنابراین سنجش این دو مؤلفه می‌تواند نمایی از رضایت اجتماعی واحد تحلیل را ارائه دهد. براساس این، چارچوب نظری تحقیق این فرضیه‌ها را استخراج می‌کند که در ابعاد ۴ گانه امید، رضایت، مشارکت و اعتماد، چه تفاوت‌هایی میان طلاب و دانشجویان وجود دارد و آیا تفاوت‌ها میان آنها معنادار است؟

شکل ۱: مدل تحلیلی پژوهش

- فرضیه‌هایی که در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته، عبارت‌اند از:
۱. به نظر می‌رسد میان طلاب و دانشجویان در میزان امید اجتماعی به‌عنوان یکی از ابعاد سرمایه اجتماعی تفاوت معناداری وجود دارد؛
  ۲. به نظر می‌رسد میان طلاب و دانشجویان در میزان مشارکت اجتماعی به‌عنوان یکی از ابعاد سرمایه اجتماعی تفاوت معناداری وجود دارد؛
  ۳. به نظر می‌رسد میان طلاب و دانشجویان در میزان رضایت اجتماعی به‌عنوان یکی از ابعاد سرمایه اجتماعی تفاوت معناداری وجود دارد؛
  ۴. به نظر می‌رسد میان طلاب و دانشجویان در میزان اعتماد اجتماعی به‌عنوان یکی از ابعاد سرمایه اجتماعی تفاوت معناداری وجود دارد.

روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش کاربردی، توصیفی است. پژوهش حاضر با روش پیمایشی و به‌صورت مقطعی انجام شده است و اطلاعات از طریق پرسش‌نامه ساخته شده جمع‌آوری شده‌اند. روایی ابزار از طریق ارائه به افراد صاحب‌نظر بررسی و پایایی آن با آلفای کرونباخ محاسبه می‌شود. جامعه آماری شامل دانشجویان و طلاب و نمونه آماری شامل تعداد ۶۸۰ نفر است که از طریق فرمول نمونه‌گیری کوکران، با احتساب احتمال کاهش (افت) نمونه برآورد شد و از روش نمونه‌گیری تصادفی نسبت به مشارکت افراد در بستر اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مختلف مانند واتساپ، تلگرام، ایتا و اینترنت اقدام لازم به عمل آمد.

براساس نتایج به‌دست‌آمده از آخرین نظرسنجی مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا)، که در خرداد ۱۴۰۱ اجرا شده است، حدود ۸۰ درصد شهروندان و بیش از ۹۵ درصد افراد با تحصیلات دانشگاهی هم‌اکنون از شبکه‌های اجتماعی استفاده می‌کنند. با در نظر گرفتن چنین بستر و ظرفیتی و لحاظ معیار طلبگی و دانشجویی (فارغ از مقطع تحصیلی) اطلاعات جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل شدند.

با وجود مزایای قابل توجهی که روش‌های رسانه‌ای در جمع‌آوری اطلاعات دارند (مثل آزادی عمل پاسخگویان در قبال سنجه‌ها، دسترسی سریع، کاهش خطاهای ناشی از پرسشگر و...)، ولی همواره این بیم وجود دارد که نمونه با جمعیت آماری انطباق نداشته باشد (میزان حضور برخی از

گروه‌های اجتماعی در نمونه بیشتر از نسبت واقعی آنها در جامعه باشد) یا اینکه نظرسنجی دچار اثر شبکه‌ای^۱ باشد^۲. برای تقلیل چنین خطایی، دست‌اندرکاران پژوهش از دو راهبرد بهره بردند:

الف) استفاده از شبکه‌های اجتماعی چندگانه (ایتا، تلگرام، بله، اینستاگرام)؛

ب) همکاری با مدیران کانال‌ها و گروه‌های پرمخاطب و مرجع فعال در شبکه‌های اجتماعی جهت توزیع نظرسنجی: افزون‌بر تکنیک توزیع پرسش‌نامه در گروه‌ها و کانال‌های پرمخاطب، تبلیغات پاپ‌آپ^۳ یکی از بهترین روش‌های تبلیغاتی است که علاوه بر ایتا در دیگر اپلیکیشن‌های داخلی مانند روبیکا نیز کاربرد دارد (تبلیغات در روبیکا). تبلیغات به روش پاپ‌آپ از جمله تأثیرگذارترین تبلیغاتی است که می‌تواند به دیده‌شدن فعالیت درخواستی در ایتا کمک کند. این نوع تبلیغات همان تبلیغاتی هستند که به صورت غیرمنتظره در وبگاه‌ها و دیگر پلتفرم‌های اجتماعی بر روی صفحه ظاهر شده و کاربران نمی‌توانند این تبلیغات را ببندند.

اما برای اینکه جامعه نمونه معرف جامعه آماری (طلاب و دانشجویان ایرانی مراکز داخلی) باشد و به عبارتی به لحاظ تنوع جمعیتی و اجتماعی، نمونه با جامعه نزدیک باشد، گروه‌های محروم از نظرسنجی شناسایی شدند و برای تقویت مشارکت آنها در پژوهش راهکارهای مختلفی تدارک دیده شد. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز از آماره‌های توصیفی و استنباطی نرم‌افزار SPSS استفاده شد. در تعیین اعتبار (روایی) سنج‌های مربوط به متغیرهای اصلی این پژوهش، از روش اعتبار محتوا استفاده و دقت شد تا متغیرهای پژوهشی کاملاً منطبق با تعاریفی باشد که پژوهشگران و صاحب‌نظران علوم اجتماعی و دینی به آنها توجه کرده باشند و شاخص‌های لازم برای شناسایی جوانب گوناگون آن بر همین مبنا عملیاتی شوند. در گام بعد، برای بهره‌گیری از گونه اعتبار صوری پژوهش، پرسش‌نامه طراحی شده آغازین در اختیار تعدادی از استادان و متخصصان قرار گرفت تا با گردآوری ارزیابی و داوری آنها مشخص شود که ابزار سنجش پژوهش تا چه اندازه قابلیت آن را دارد که متغیرهای مدنظر در این پژوهش را مورد سنجش قرار دهد. مجموع آنچه در اجماع آرای متخصصان به دست آمد، در پرسش‌نامه مورد توجه و اصلاح (حذف، ویرایش، افزودن) دقیق قرار گرفت و از این نقطه نظر اعتبار صوری ابزار گردآوری داده‌ها حاصل شد. برای سنجش پایایی، از تکنیک هم‌آهنگی درونی گویه‌ها استفاده شد. ضریب آلفای محاسبه شده برای سازه دینداری ۰/۸۵ و سرمایه اجتماعی ۰/۹۲ نشان‌دهنده قابل قبول بودن دقت سنجش و در نتیجه، قابلیت اعتماد به آن می‌باشد.

1. network effect

۲. به این معنا که هر شبکه اجتماعی (گروه‌ها و کانال‌های عضو در یک شبکه اجتماعی منحصر به فرد) ذائقه فکری و فرهنگی نسبتاً ویژه‌ای دارند. به عنوان مثال، مصرف‌کنندگان شبکه اجتماعی تلگرام با مصرف‌کنندگان شبکه اجتماعی ایتا تا اندازه‌ای تفاوت هویتی و فکری دارند.

3. Pop up

یافته‌های تحقیق

یافته‌های توصیفی

متناسب با داده‌های جدول ۳ مشخصات زمینه‌ای پاسخگویان عبارت‌اند از:

- اکثر مشارکت‌کنندگان در پژوهش را (۷۴/۷) مردان تشکیل می‌دهند. در واقع، در مسئله جنسیت در این تحقیق، به نتایج پژوهش میرفردی و ولی‌نژاد (۱۳۹۵) تکیه شده است. طبق این پژوهش که در حجم نمونه ۴۰۰ نفری از دانشجویان یاسوج انجام شده، سرمایه اجتماعی از نظر جنسیتی تمایزبردار نبوده و تفاوتی میان زنان و مردان وجود ندارد؛ از این‌رو جنسیت به‌عنوان یک متغیر وابسته مورد توجه قرار نگرفته است.

- تقریباً ۴۱ درصد مشارکت‌کنندگان ساکن کلان‌شهرها هستند که با اضافه شدن پاسخگویان تهرانی این عدد تقریباً به ۶۰ درصد می‌رسد. دانشجویان ساکن تهران، بیشتر از طلاب هستند؛ اما طلاب ساکن روستاها، تفاوت معناداری نسبت به دانشجویان ساکن روستاها دارند. با وجود این، بررسی کمی و کیفی متغیر سکونت نشان می‌دهد میان طلاب و دانشجویان شرکت‌کننده در نظرسنجی، سوگیری وجود نداشته و همسانی تحقیق مقایسه‌ای رعایت شده است.

- حدود ۴۰ درصد مشارکت‌کنندگان دارای مدرک کارشناسی یا مدرک درجه دو حوزوی بوده‌اند. براساس متغیر دوره تحصیلی، ۲۱/۷ درصد دانشجویان، در سطح کاردانی مشغول به تحصیل بودند و ۲۸/۲ درصد آنان نیز در مقطع ارشد و دکتری حضور داشتند. دقیقاً نیمی از شرکت‌کنندگان دانشجوی، در مقطع کارشناسی مشغول به تحصیل بودند؛ اما در میان طلاب، ۳۰/۶ درصد در مقطع سطح ۱ و مقدمات مشغول به تحصیل بودند و ۳۸ درصد در مقطع سطح ۳ و ۴ اشتغال داشتند که بیشترین تعداد پاسخگویان طلبه در این دو مقطع حضور داشتند. در مجموع دو قشر، سطح کارشناسی بیشترین مشارکت در نظرسنجی را به خود اختصاص داده است.

- بخش اعظم پاسخگویان طبقه اقتصادی اجتماعی خویش را «متوسط» ارزیابی کرده‌اند (حدود ۵۳ درصد)؛ اما در بررسی جداگانه دو قشر باید گفت: در میان طلاب، بیش از نیمی از آنها پایگاه اقتصادی - اجتماعی خود را پایین، ۴۲ درصد متوسط و تنها ۶/۸ درصد بالا بیان داشتند؛ اما در میان دانشجویان، ۶۵/۳ درصد، پایگاه اقتصادی - اجتماعی خود را متوسط، ۳۱/۸ درصد پایین و فقط ۲/۹ درصد بالا بیان داشتند. طبق این بررسی، پایگاه اقتصادی - اجتماعی طلاب نسبت به دانشجویان پایین‌تر ارزیابی می‌شود. نتایج حاصل از جدول ۳، نشان می‌دهد کمتر از ۵ درصد مشارکت‌کنندگان، طبقه اقتصادی - اجتماعی خود را بالا ارزیابی می‌کنند که این امر نشان می‌دهد این دو گروه مهم اجتماعی، در سطح متوسط و رو به پایین زیست می‌کنند.

جدول ۳: توزیع فراوانی پاسخگویان برحسب جنسیت، سکونت، تحصیل و طبقه اجتماعی به تفکیک محل تحصیل

ردیف	متغیر	مقولات	دانشجویان		طلبه‌ها		کل	
			تعداد	درصد	تعداد	درصد		تعداد
۱	جنسیت	مرد	۲۱۱	۶۲٫۱	۲۳۶	۶۹٫۴	۴۴۷	۶۵٫۷
		زن	۱۲۹	۳۷٫۹	۱۰۴	۳۰٫۶	۲۳۳	۳۴٫۳
۲	سکونت	پایتخت	۸۲	۲۴٫۱	۳۹	۱۱٫۵	۱۲۱	۱۷٫۸
		کلان‌شهر	۱۳۰	۳۸٫۲	۱۲۵	۳۶٫۸	۲۵۵	۳۷٫۵
		شهر	۱۲۰	۳۵٫۳	۱۳۸	۴۱	۲۵۸	۳۷٫۹
		روستا	۸	۲٫۴	۳۸	۱۱٫۲	۴۶	۶٫۸
۳	دوره تحصیلی	کمتر از کاردانی (سطح ۱)	۷۴	۲۱٫۷	۱۰۴	۳۰٫۶	۱۷۸	۲۶٫۲
		لیسانس (سطح ۲)	۱۷۰	۵۰	۱۰۷	۳۱٫۵	۲۷۷	۴۰٫۷
		ارشد (سطح ۳)	۶۲	۱۸٫۲	۸۸	۲۵٫۹	۱۵۰	۲۲٫۱
		دکتری (سطح ۴)	۳۴	۱۰	۴۱	۱۲٫۱	۷۵	۱۱
۴	طبقه	بالا	۱۰	۲٫۹	۲۳	۶٫۸	۳۳	۴٫۹
		متوسط	۲۲۲	۶۵٫۳	۱۴۲	۴۲	۳۶۵	۵۳٫۷
		پایین	۱۰۸	۳۱٫۸	۱۷۴	۵۱٫۲	۲۸۲	۴۱٫۵

یافته‌های استنباطی

نتایج کلی تحقیق بیانگر آن است که سرمایه اجتماعی میان طلاب و دانشجویان سطح پایینی دارد و بیشتر سنجه‌ها از نظر این دو گروه مهم و تأثیرگذار اجتماعی، نامطلوب ارزیابی شده است. با وجود این، بررسی مقایسه‌ای دو گروه اجتماعی نشان می‌دهد میان سرمایه اجتماعی طلاب و دانشجویان تفاوت معناداری در ابعاد ذهنی (رضایت اجتماعی و امید اجتماعی) و عینی (مشارکت اجتماعی و اعتماد اجتماعی) وجود دارد. در ادامه، به بررسی مجزای هریک از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی طبق مدل تحلیل پژوهش پرداخته می‌شود.

امید اجتماعی

امید اجتماعی را اگر طبق مبانی نظری به تصویر ذهنی مثبت افراد از آینده مرتبط کنیم و با توجه به چندوجهی بودن تصویر افراد از آینده می‌توان مفهوم امید اجتماعی را چندوجهی دید. منطبق با چنین مفروضی امید اجتماعی به تصویری اشاره دارد که جامعه آماری از وضعیت‌های فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جهان آینده ایران زمین دارند. بنابراین، پرسش‌نامه تنظیمی در حیطه امید اجتماعی ابتدا سنجه‌های هفت‌گانه زیر را بررسی می‌کند و سپس به بررسی مقایسه‌ای دو گروه با لحاظ میانگین کلی می‌پردازد.

جدول ۴: امید اجتماعی دانشجویان و طلاب

سنجه‌ها	بدتر می‌شود	تغییری نمی‌کند	بهتر می‌شود
وضعیت رفاهی	۶۵/۵	۱۲/۸	۲۱/۷
وضعیت نابرابری اجتماعی	۵۳/۳	۲۲/۴	۲۴/۳
پابندی به ارزش‌های اخلاقی و دینی	۳۷/۵	۱۸/۴	۴۴/۱
وضعیت اقتصادی	۶۱/۲	۱۲/۸	۲۶
وحدت و همدلی	۵۲/۶	۲۶	۲۱/۴
وضعیت جرم و جنایت	۳۹/۸	۲۶/۳	۳۳/۹
وضعیت فقر و نداری	۵۴/۶	۱۳/۸	۳۱/۶

همچنان‌که از داده‌های جدول ۴ مشخص است، امید اجتماعی در بیشتر سنجه‌ها وضعیت نامطلوبی دارد. درحقیقت، به‌جز امید اجتماعی در بعد ارزش‌های اخلاقی و دینی و وضعیت جرم و جنایت که توزیع فراوانی متعادلی دارند در بقیه عرصه‌ها شاهد سنگینی قشر «نامیدان» هستیم؛ اما بررسی مقایسه‌ای دو گروه موردبررسی از این حیث می‌تواند به روشن شدن نتایج کمک کند.

جدول ۵: بررسی مقایسه‌ای دانشجویان و طلبه‌ها از حیث امید اجتماعی

گروه‌های موردبررسی	نمره حداقلی	نمره حداکثر	انحراف از معیار	میانگین
دانشجویان	۷	۲۱	۵/۱	۱۱/۰۷
طلبه‌ها	۷	۲۱	۴/۵	۱۳/۴۲

تحلیل واریانس بین‌گروهی امید اجتماعی (Independent Samples Test) نشان می‌دهد که رابطه معناداری ($\text{sig}=0/002$) دیده می‌شود؛ یعنی طلبه‌ها در قیاس با دانشجویان از امید اجتماعی بالایی برخوردارند و این تفاوت بین دو گروه، معنادار می‌باشد.

رضایت اجتماعی

رضایت اجتماعی ارزیابی مثبتی است که فرد از اتفاقات و فرایندها دارد. منطبق با تعریف عملیاتی دراین خصوص دو سنجه به‌صورت مستقیم رضایت اجتماعی را سنجش کرده است.

جدول ۶: رضایت اجتماعی دانشجویان و طلاب

سنجه‌ها	کم و خیلی کم	تا حدودی	زیاد و خیلی زیاد
میزان رضایت از زندگی	۵۴/۶	۲۳	۲۲/۴
میزان نشاط اجتماعی	۴۷/۴	۳۳/۹	۱۸/۸

مطابق با داده‌های جدول ۶ اغلب پاسخگویان، میزان رضایت از زندگی پایین‌تری دارند؛ به طوری که حدود ۵۵ درصد پاسخگویان عنوان کرده‌اند که در حد کم یا خیلی کم از وضعیت زندگی خود رضایت دارند؛ اما سنجه دیگر (برآورد میزان نشاط اجتماعی) نشان می‌دهد که پاسخگویان میزان نشاط اجتماعی را در بین افراد جامعه به طور نسبی پایین ارزیابی کرده‌اند؛ به طوری که ۴۷/۴ درصد پاسخگویان نشاط اجتماعی را پایین، ۳۳/۹ درصد در حد متوسط و تقریباً ۱۹ درصد نیز بالا ارزیابی کرده‌اند.

جدول ۷: بررسی مقایسه‌ای دانشجویان و طلبه‌ها از حیث رضایت اجتماعی

گروه‌های مورد بررسی	نمره حداقلی	نمره حداکثر	انحراف از معیار	میانگین
دانشجویان	۴	۱۰	۲/۲	۶/۷
طلبه‌ها	۴	۱۰	۱/۶	۸/۱

تحلیل واریانس بین گروهی رضایت اجتماعی (Independent Samples Test) نشان می‌دهد که رابطه معناداری (sig=0/000) دیده می‌شود. به دیگر سخن، طلبه‌ها در قیاس با دانشجویان از رضایت اجتماعی بالایی برخوردارند و این تفاوت بین دو گروه، معنادار می‌باشد.

اعتماد اجتماعی

اگر اعتماد اجتماعی را حسن ظن فرد نسبت به دیگران و اعضای جامعه تعریف کنیم و دلیل وجودی آن را تجارب ارتباطی تاریخی اعضای جامعه بدانیم، در این صورت می‌توان آن را به عنوان بنیادی‌ترین پیش شرط تبدیل اجتماع به جامعه عنوان کرد.

جدول ۸: اعتماد اجتماعی دانشجویان و طلاب

سنجه‌ها	کم و خیلی کم	تا حدودی	زیاد و خیلی زیاد
میزان اعتماد به اقدامات حاکمیت در قبال ارزش‌ها و موضوعات حقوق بشری	۵۰	۲۲	۲۸
میزان اعتماد به سازمان‌های حکومتی	۵۷/۲	۱۶/۸	۲۵/۹
میزان اعتماد به پایبندی دولتمردان به ویژگی‌های حکمرانی شایسته	۴۷	۳۷/۸	۱۵/۱
اعتماد به تصویرسازی مسئولین از اعتراضات اخیر	۵۱/۳	۲۴/۳	۹/۲

مطابق با داده‌های جدول ۸ بیشتر پاسخگویان میزان اعتماد اجتماعی پایین‌تری دارند؛ به طوری که در تمامی گویه‌های مربوطه، میزان اعتماد اجتماعی سطح پایینی دارد. از آنجایی که در

پژوهش حاضر اعتماد اجتماعی با تأکید بر اعتماد نهادی (اعتماد به نهادها) تدوین و سنجش شده است، بنابراین می‌توان یافته‌های موجود را به‌عنوان شاهدهی بر وجود حدی از شکاف دولت-ملت یاد کرد یا اینکه در خوش‌بینانه‌ترین حالت و با نگاهی مثبت به پاسخگویان «تا حدودی» شکاف و عدم‌شکاف را نزد پاسخگویان به‌طور متعادل ارزیابی کرد.

جدول ۹: بررسی مقایسه‌ای دانشجویان و طلبه‌ها از حیث اعتماد اجتماعی

گروه‌های مورد بررسی	نمره حداقلی	نمره حداکثر	انحراف از معیار	میانگین
دانشجویان	۷	۲۰	۲٫۶۴	۱۲٫۵۸
طلبه‌ها	۷	۲۰	۲٫۲۱	۱۴٫۰۱

تحلیل واریانس بین‌گروهی اعتماد اجتماعی (Independent Samples Test) نشان می‌دهد رابطه معناداری (sig=000/0) دیده می‌شود. به‌دیگرسخن، طلبه‌ها در قیاس با دانشجویان از اعتماد اجتماعی بالایی برخوردارند و این تفاوت بین دو گروه، معنادار می‌باشد.

مشارکت اجتماعی

مشارکت اجتماعی به معنای دامنه و شدت درگیری فرد در امور اجتماعی است و هرچقدر فرد میل به مشارکت اجتماعی بالایی داشته باشد، به معنای هم‌نوایی و وفاق در جامعه است. درحقیقت، دراین حالت، فرد جامعه را همسو با نیازها و علائق خویش فهم می‌کند.

جدول ۱۰: مشارکت اجتماعی دانشجویان و طلاب

سنجه‌ها	کم و خیلی کم	تا حدودی	زیاد و خیلی زیاد
میل به عضویت در احزاب و جناح‌های سیاسی موجود	۷۶٫۶	۱۱٫۸	۱۱٫۵
میل به شرکت در اعتراضات مسالمت‌آمیز	۳۰٫۳	۳۴٫۲	۳۵٫۵
احتمال‌دهی به شکل‌گیری اعتراضات گسترده مردمی در آینده	۳۳٫۶	۳۳٫۶	۳۲٫۹
میزان حضور احتمالی در انتخابات آتی	۳۵٫۵	۲۸٫۶	۳۵٫۹

مطابق با داده‌های جدول ۱۰ می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

- باتوجه‌به تصویری که افراد از احزاب و جناح‌ها یا فعالیت دراین سازمان‌ها دارند، ضمن پایین بودن میزان مشارکت افراد شاهد بی‌رغبتی قابل توجهی به عضویت دراین سازمان‌ها هستیم.

به عبارت دیگر، دانشجویان و طلبه‌ها میل چندانی به عضویت و فعالیت در احزاب و جناح‌ها ندارند؛

- بیشتر پاسخگویان (حدود ۷۰ درصد) میل به مشارکت در اعتراضات مسالمت‌آمیز دارند.
- به‌دیگرسخن، بخش قابل توجهی از طلبه‌ها و دانشجویان اعتراض به ناکارآمدی‌ها دارند؛ ولی به خاطر نبود بستر اعتراضات مسالمت‌آمیز سکوت کرده‌اند؛
- حدود ۶۶ درصد مشارکت‌کنندگان (هر دو گروه طلاب و دانشجویان) باور دارند که در آینده شاهد جنبش‌های اعتراضی با مشارکت حداکثری مردم در جامعه خواهند بود؛
- اگر گزینه «تا حدودی» را نادیده بگیریم، پاسخگویان به‌طور نسبتاً برابر در رابطه با احتمال مشارکت در انتخابات آتی دچار دو دستگی هستند؛ به‌طوری‌که حدود ۳۶ درصد دانشجویان اظهار داشته‌اند که احتمال مشارکتشان در انتخابات آتی خیلی ضعیف است؛
- میزان مشارکت اجتماعی (میل به مشارکت اجتماعی) هر دو گروه پایین ارزیابی می‌شود.

جدول ۱۱: بررسی مقایسه‌ای دانشجویان و طلبه‌ها از حیث مشارکت اجتماعی

گروه‌های مورد بررسی	نمره حداقلی	نمره حداکثر	انحراف از معیار	میانگین
دانشجویان	۶	۱۹	۲٫۴۱	۱۲٫۳۸
طلبه‌ها	۶	۱۹	۲٫۳۹	۱۱٫۷۵

تحلیل واریانس بین گروهی مشارکت اجتماعی (Independent Samples Test) نشان می‌دهد که تفاوت معناداری ($\text{sig}=0/639$) بین دو گروه دیده نمی‌شود. به عبارت دیگر، بین طلبه‌ها و دانشجویان در گویه‌های چهارگانه مشارکت اجتماعی تفاوت دیده نمی‌شود.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

کاملاً مشهود است که قشر دانشجو و طلبه در آینده، گروه‌های متخصص جامعه را شکل خواهند داد و مرجع بسیاری از مردم خواهند بود؛ از این‌رو مهم است که امروز به آنها توجه و زیست‌جهان آنها شناخته شود. بی‌تردید بدون شناخت دقیق و عمیق سبک زندگی آنان با تمام پیچیدگی‌ها، ابعاد و عناصر و جزئیات، اغلب راهبردها و برنامه‌ریزی‌های آموزشی، فرهنگی و تبلیغی با بن‌بست مواجه خواهد بود و حتی در بسیاری امور، عاملی در موضع‌گیری و مقابله از سوی آنان خواهد شد و حتی در برخی امور این دو قشر را روبه‌روی یکدیگر قرار خواهد داد.

درواقع، پدیدارشناختی زیستی دانشجویان و طلاب و تأثیرات محیطی آنان، می‌تواند عامل مهمی در تغییرات نگرشی آنان حول ثبات/ بی‌ثباتی در ابعاد مختلف جامعه باشد (خوشنام،

۱۴۰۰، ص ۳). در این میان یکی از مؤلفه‌های بسیار مهم در شناخت و مقایسه سبک زندگی این دو گروه اجتماعی، شناسایی و سیر تحول میزان سرمایه اجتماعی آنان است؛ زیرا آگاهی و اطلاع از کم‌وکیف سرمایه اجتماعی دو نیروی پیش‌برنده تحولات اجتماعی تاریخ معاصر ایران، لازم و ضروری است. پیامدهای مثبت افزایش و پیامدهای منفی کاهش سرمایه اجتماعی امروزه بر کسی پوشیده نیست. به این دلیل، سرمایه اجتماعی هم‌عرض با سرمایه‌های فیزیکی و انسانی و حتی مهم‌تر از آنها نزد صاحب‌نظران مطالعات اجتماعی تلقی می‌شود؛ زیرا آنان سرمایه اجتماعی را اساس هویت، شناسایی و اعتبار جامعه می‌دانند. افزایش سطح بی‌اعتمادی در جامعه، کاهش تعهد اجتماعی، پایین آمدن میزان مشارکت‌های اجتماعی و افزایش آسیب‌های اجتماعی معلول کاهش سرمایه اجتماعی است (کُلْمَن، ۱۹۸۸ و پاتنام، ۲۰۰۰).

هدف از این پژوهش همسو با چنین اهمیتی، بررسی کم‌وکیف سرمایه اجتماعی نزد جامعه هدف بود. به این منظور ابتدا سرمایه اجتماعی از منظر اندیشمندان مختلف مفهوم‌شناسی و تعریف شد و سپس نحوه سنجش سرمایه اجتماعی در بخش مربوط به روش‌شناسی تبیین شد. سپس با در نظر گرفتن اصول نظری و روشی، اهداف یادشده مورد بحث و بررسی مقایسه‌ای میان قشر طلاب و قشر دانشجویان قرار گرفت. نتایج مهم عبارت‌اند از:

- سرمایه اجتماعی پاسخگویان (تمامی ابعاد) در سطح پایین ارزیابی می‌شود. نتایج به‌دست‌آمده با روند پیمایش‌های ملی و رصدهای صورت گرفته در سال‌های اخیر همخوانی دارد. همچنین، با تحقیق شیبانی و انصاری نیز همسو می‌باشد و در هر دو تحقیق، حدود یک‌پنجم دانشجویان به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی واکنش مثبت نشان داده‌اند و از سرمایه اجتماعی مطلوبی برخوردارند. نکته حائز اهمیت، مسئله‌ای است که در میان طلاب وجود دارد. کاهش بودن سرمایه اجتماعی و ارزیابی پایین آن در این تحقیق با دیدگاه حجت‌الاسلام حاج علی اکبری همسو است و آن را تأیید می‌نماید؛

- سرمایه اجتماعی دانشجویان در قیاس با سرمایه اجتماعی طلاب به‌طور معناداری پایین است. درست است که نوع قرارگیری در طبقه اقتصادی - اجتماعی، تأثیر مستقیمی بر نگرش به سرمایه اجتماعی دارد؛ اما نتایج این تحقیق با پژوهش عربی و سلیمان‌پور عمران (۱۳۹۶) در تأثیر سبک زندگی بر سرمایه اجتماعی همسو بوده است. همچنین، نتایج این پژوهش با تحقیق آقامیرزایی محلی و همکاران (۱۳۹۷) و جهانگیری و همکاران (۱۳۹۵) متفاوت و غیرهمسو می‌باشد.

- طلاب و دانشجویان در تمامی ابعاد سرمایه اجتماعی به‌جز مشارکت اجتماعی تفاوت معناداری داشته‌اند؛

- طبق نتایج به دست آمده، در امید اجتماعی، با وجود اینکه در بیشتر سنجه‌ها، وضعیت نامطلوبی گزارش شده و شاهد برتری چشمگیر ناامیدان نسبت به امیدواران هستیم، اما طلبه‌ها در قیاس با دانشجویان از امید اجتماعی بالاتری برخوردارند؛

- در فرضیه معناداری تفاوت میان دانشجویان و طلاب در رضایت اجتماعی، معناداری این تفاوت تأیید شده است. با وجود آنکه، عمده پاسخگویان از دو قشر به‌طور کلی، در حد کم و خیلی کم (حدود ۵۵ درصد) از زندگی رضایت داشتند، اما تفاوت معناداری میان آنها وجود دارد و طلبه‌ها در قیاس با دانشجویان از رضایت اجتماعی بالاتری برخوردارند؛

- در بعد اعتماد اجتماعی نیز، فرضیه وجود تفاوت معنادار میان طلاب و دانشجویان تأیید شده است. نتایج نشان می‌دهد اعتماد طلاب و دانشجویان به نهادها و مسئولان، سطح پایینی دارد که بیان‌کننده جدی بودن مسئله شکاف میان دولت و ملت است. به‌عنوان مثال، نزدیک به ۶۰ درصد پاسخگویان، اعتماد کم و خیلی کم به سازمان‌های حاکمیتی دارند. با وجود این، طلبه‌ها در قیاس با دانشجویان از اعتماد اجتماعی بالایی برخوردارند و این تفاوت بین دو گروه، معنادار می‌باشد؛

- در بعد مشارکت اجتماعی، فرضیه تحقیق یعنی معناداری تفاوت میان طلاب و دانشجویان در میزان مشارکت اجتماعی، رد می‌شود. در واقع، با وجود آنکه میزان مشارکت اجتماعی (میل به مشارکت اجتماعی) هر دو گروه پایین ارزیابی می‌شود، اما نکته حائز اهمیت آن است که میان طلاب و دانشجویان در گویه‌های چهارگانه اعتماد اجتماعی تفاوت دیده نمی‌شود؛

- با وجود حضور دانشجویان و طلاب در بطن وقایع سیاسی جامعه و اظهار نظر آنان، ۷۶/۶ درصد آنان میل کم یا خیلی کم به عضویت در احزاب و جناح‌های سیاسی موجود دارند که این امر امکان تبدیل شدن جریان دانشجویی یا حوزوی را به جنبش تقویت می‌کند؛

- احتمال شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی با مشارکت حداکثری در آینده از منظر هر دو گروه بالاست؛

- از منظر هر دو گروه، میزان مشارکت سیاسی متأثر از اعتراضات اخیر کاهش خواهد بود؛
- حدود ۷۰ درصد مشارکت‌کنندگان برای خویش دلیل اعتراض (علیه ساختار قدرت) دارند. این دسته از پاسخگویان مایل به مشارکت در حرکت اعتراضی در صورت تعبیه سازوکارهای مسالمت‌آمیز دارند.

با در نظر گرفتن نتایج یاد شده راهبردها و راهکارها باید معطوف به ابعاد سرمایه اجتماعی در حوزه دانشجو (یا جوانان) و طلبه و نهادهای دینی باشد. بنابراین، می‌توان به تجویزهای زیر اولویت داد:

تقویت زمینه همدلی حول آرمان‌ها و ارزش‌های عام اجتماعی

- اعتمادزایی مسئولان از طریق صادق بودن؛
- توجه ویژه به فراگیری وحدت حوزه و دانشگاه؛
- ارائه و اشاعه هویت ملی فراگیر (از طریق عدم نگاه تقلیلی به هویت ملی، شناسایی و برجسته‌سازی باورهای مشترک و تعریف سرنوشت و منافع مشترک برای مردم)؛
- وحدت نهادی به‌ویژه بین حوزه و دانشگاه؛
- پرهیز از دو قطبی‌سازی در جامعه؛
- همدلی جناح‌ها و گروه‌ها حول ایران اسلامی؛
- همدلی بین مردم از طریق تعریف و برجسته‌سازی اهداف و منافع مشترک؛
- پرهیز از انحصارگرایی‌های فرهنگی، دینی و هویتی در توزیع منابع و مزایا

تقویت زمینه‌های دموکراسی و مشارکت‌طلبی

- مردمی‌بودن مسئولان (به‌واسطه شنیدن اعتراض، گفتگو با مردم، دسترس‌پذیرشدن مدیران، فعال کردن مساجد به‌عنوان محل گفتگوی مردم و مسئولین و سکونت مسئولان در محلات عادی)؛
- اعتماد به مردم (اعتماد به جوانان، اعتماد به ظرفیت‌های داخلی و اعتماد به نخبگان)
- افزایش سهم مردم از قدرت؛
- حاکمیت رویکرد خادم به‌جای رویکرد مدیر؛
- سیاست‌های معطوف به نیازهای مردمی (نه نیازهای یک‌سری از گروه‌های محدود)؛
- تقویت سمن‌ها و نهادهای مدنی.

حل مسائل مرتبط با جوانان

- تسهیل ازدواج در ابعاد اقتصادی و فرهنگی؛
- حل مشکل مسکن؛
- حمایت از تحکیم و تداوم خانواده؛
- حل مشکل اشتغال و حذف زمینه‌های بیکاری.

تدوین الگوی سبک زندگی دانشجوی مسلمان ایرانی

- ترسیم واقعی وضعیت موجود و اهدای نقش به دانشجویان و طلاب؛
- ایجاد فضای گفتمان‌سازی در محیط‌های دانشگاهی و حوزوی.

منابع

۱. آقامیرزایی محلی، طاهره، آقاتباررودباری، جمیله، رحیم‌پورکامی، باقر، و صالحی عمران، ابراهیم (۱۳۹۷). بررسی عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی دانشجویان: گامی به سوی توسعه اجتماعی. نشریه راهبردهای آموزش در علوم پزشکی. ۱۱(۳)، ۶۶-۷۲.
۲. افشانی، سیدعلیرضا، و شیرین، حمیده (۱۳۹۸). سرمایه اجتماعی از نظریه تا سنجش. تهران: اندیشه احسان.
۳. ایمان، محمدتقی، و جلائیان بخشنده، وجیهه (۱۳۸۹). بررسی و تبیین رابطه بین مسئولیت اجتماعی و سرمایه اجتماعی در بین جوانان شهر شیراز. جامعه‌شناسی کاربردی. ۳۷، ۱۹-۴۲.
۴. امیری، حسین، نجفی‌نژاد، محمود، موسوی، سیده محدثه، و حسینی، محمدحسین (۱۳۹۹). جریانی از سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در ایران. فصلنامه علمی برنامه‌ریزی رفاه توسعه اجتماعی. ۱۱(۴۳)، ۸۹-۱۲۴.
۵. رحمانی، تیمور، عباسی‌نژاد، حسین، و امیری، میثم. (۱۳۸۶). بررسی تاثیر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی ایران. پژوهش‌های رشد و توسعه پایدار (پژوهش‌های اقتصادی)، ۷(۲)، ۱-۳۰.
۶. پاتنام، رابرت (۱۳۸۰). دمکراسی و سنت‌های مدنی. ترجمه محمدتقی دلفروز. تهران: جامعه‌شناسان.
۷. پیران، پرویز (۱۳۹۲). مبانی مفهومی و نظری سرمایه اجتماعی. تهران: نشر علم.
۸. توسلی، غلامعباس، و موسوی، مرضیه (۱۳۸۴). مفهوم‌سازی در نظریات کلاسیک و جدید با تأکید بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی. نامه علوم اجتماعی، ۱۱(۲۶)، ۱-۳۲.
۹. جهانگیری، جهانگیر، سردارنیا، خلیل‌اله، و علیزاده، قاسم (۱۳۹۵). بررسی رابطه سرمایه اجتماعی با مدارای سیاسی دانشجویان (مطالعه موردی: دانشگاه شیراز). نشریه توسعه اجتماعی، ۱۰(۳)، ۶۷-۸۲.
۱۰. خوشنام، مؤگان، (۱۴۰۰). پدیدارشناسی مکان در زیست جهان دانشجویی (مورد مطالعه: دانشجویان کارشناسی دانشگاه تهران). نشریه آموزش عالی ایران، ۱۳(۱)، ۶۲-۹۹.
۱۱. روشنفکر، پیام، و ذکایی، محمدسعید (۱۳۸۵). جوانان، سرمایه اجتماعی و رفتارهای داوطلبانه». فصلنامه رفاه اجتماعی، ۱۲(۲۳)، ۹۳-۱۱۱.

۱۲. زکی، محمدعلی (۱۳۸۴). بررسی تاثیر ابعاد رضایت شغلی بر تعهد سازمانی معلمان دبیرستان‌های شهر اصفهان. مجله مصباح مدیریت. شماره ۵۱، ۳۸-۲۱.
۱۳. تاج‌بخش، کیان (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی: اعتماد، دموکراسی، و توسعه. ترجمه حسن پویان و افشین خاکباز. تهران: شیرازه کتاب.
۱۴. شیان، ملیحه و انصاری، محمدرضا (۱۳۹۳). تحلیلی بر کم‌وکیف سرمایه اجتماعی دانشجویان دانشگاه تهران. نشریه بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۵(۲)، ۲۹۷-۳۲۸.
۱۵. عربی، سمیه، و سلیمان‌پور عمران، محبوبه (۱۳۹۶). بررسی تأثیر سبک زندگی اسلامی بر ارتقای سرمایه اجتماعی؛ مورد مطالعه دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد بجنورد. نشریه مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، ۴۵، ۵۹-۸۰.
۱۶. عیوضی، یاور، و میرتبار، سیدمرتضی (۱۴۰۱). آسیب‌شناسی نشاط اجتماعی در ایران. مجله امنیت فرهنگی افق مکت. مرکز پژوهشی مینا.
۱۷. غفاری، غلامرضا، و اونق ناز، محمد (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی. مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۱(۱)، ۱۵۹-۱۹۹.
۱۸. قاسمی، یارمحمد، سپیدنامه، بهروز، و قیصریان، اسحاق (۱۳۹۳). بررسی میزان انواع سه‌گانه سرمایه‌ی اجتماعی. فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی، ۳(۳)، ۶۱-۹۰.
۱۹. کلمن، جیمز (۱۳۷۷). بنیادهای نظریه اجتماعی. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نشر نی.
۲۰. محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۸۱). آسیب‌شناسی بیگانگی اجتماعی فرهنگی بررسی انزوای ارزشی در دانشگاه‌های دولتی تهران. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۸(۴)، ۱۱۹-۱۸۲.
۲۱. موسوی، میرطاهر، و شیان، ملیحه (۱۳۹۴). سرمایه اجتماعی و سلامت اجتماعی؛ مفاهیم و رویکردها. تهران: آگاه.
۲۲. میرتبار، سیدمرتضی، عیوضی، یاور، و دشتی، محمدتقی (۱۴۰۰). کارآمدی نظام. قم: مکت اندیشه.
۲۳. میرفردی، اصغر، و ولی‌نژاد، عبدالله (۱۳۹۵). بررسی تفاوت‌های جنسیتی در سرمایه اجتماعی دانشجویان (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه یاسوج). نشریه مطالعات راهبردی زنان. ۷۱، ۱۳۱-۱۵۲.

24. Stern, Michael J. & Adams, Alison E. (2010). Do Rural Residents Really Use the Internet to Build Social Capital? An Empirical Investigation. *American Behavioral Scientist*, 53, 1389-1422

-
25. Collingford, C. (2004). *Conclusion The Future– is Sustainability Sustainable*, In John Blewitt & Cardic Collingford, *The Sustainability Curriculum: The Challenge for Higher Education*, Eartscan Publications.
  26. . Coleman, J. (1988). "social capital in the creation of human capital" , American journal of
  27. sociology, Vol. 94: S 95-120
  28. Turner, Jonathan H. (2007). *Human Emotions: A Sociological Theory*. London, UK: Routledge.